

ISSN: 2146-1740
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ayd>,
Doi: 10.54688/ayd.1170026

Derleme Makalesi/Review Article

ADALET VE KALKINMA PARTİSİ HÜKÜMETLERİ DÖNEMİNDE SİVİL- ASKER İLİŞKİLERİNİN DÖNÜŞÜMÜ

THE CIVIL-MILITARY TRANSFORMATION IN JUSTICE AND DEVELOPMENT
PARTY GOVERNMENTS' PERIOD

Sinem ARSLAN¹

Öz

Makale Bilgi

Gönderilme:

02/09/2022

Kabul:

18/04/2023

Modern dönemde toplumsal sınıfların sivil ve asker olarak fonksiyonel anlamda ayrışmasıyla birlikte bunlar arasındaki ilişkinin mahiyeti de önem kazanmıştır. Özellikle askerin sadece düşmanlardan korunmak için değil, başka toplumsal hedeflerin icrası için etkili bir araç olarak görülmesi demokrasi için tehdit olarak algılanmıştır. Bunun için askerin sivil denetime tabi olması demokrasinin varlığı için zaruri görülmüştür.

Türkiye’de demokratikleşme sürecinin belirli periyodlarla askeri müdahaleler tarafından kesintiye uğratıldığı göz önünde bulundurulduğunda, sivil-asker ilişkilerinin demokratik bir zeminde tartışılması gerekli olmuştur. Bu makalede öncelikle tarihi olaylar ve yasal düzenlemeler açısından 2002 yılına kadar Türkiye’deki sivil-asker ilişkilerinin niteliği ortaya konulmuştur. Ardından 2002’de AK Parti’nin iktidara gelmesi ile başlayan sivil-asker ilişkilerinin demokratikleşmesi sürecinin iç ve dış dinamikleri tartışılmıştır. Böylece sivil-asker ilişkilerinde yaşanan dönüşümlerin demokrasiye katkıları açısından özsel mi yoksa biçimsel mi olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Adalet ve Kalkınma Partisi, Demokratikleşme, Ordu, Sivil-asker ilişkisi

Jel Kodları: D73, H83, N40

¹Öğretim Görevlisi, Sivas Polis Meslek Yüksekokulu, ORCID:0000-0003-1946-0624, aarslan.sinem@outlook.com
Atıf: Arslan, S. (2023). Adalet ve Kalkınma Partisi Hükümetleri Döneminde Sivil-Asker İlişkilerinin Dönüşümü *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 14 (1), 400-430.

Abstract

Article Info

Received:
02/09/2022

Accepted:
18/04/2023

With the functional separation of social classes as civilian and military in the modern period, the nature of the relationship between them has gained importance. In particular, seeing the military as an effective tool not only for protection from enemies but also for the execution of other social goals was perceived as a threat to democracy. For this reason, it was deemed essential for the existence of democracy that the military be subject to civilian control.

Considering that the democratization process in Turkey is interrupted periodically by military interventions, it became necessary to discuss civil-military relations on a democratic basis. In this article, first of all, the nature of civil-military relations in Turkey until 2002 in terms of historical events and legal regulations has been revealed. Then, the internal and external dynamics of the democratization process of civil-military relations, which started with the AK Party coming to power in 2002, were discussed. Thus, it has been tried to reveal whether the transformations in civil-military relations are essential or formal in terms of their contribution to democracy

Keywords: Army, Civil-military relations, Democratization, Justice and Development Party

Jel Codes: D73, H83, N40

Extended Summary

Throughout history, security has been one of the most essential needs of the societies. In the modern age, professional armies took on this security demand that had previously been provided by civilians and soldiers who had not been functionally distinguished before the establishment of modern nation-states. However, over time, the militaries' deterrent power began to threaten the civilian-based political system of the nation, and it became clear that they might stray from the original establishment's objectives, necessitating consideration of civil-military relations. Thus, various theories have been put forward about how the civil-military relations should be in order to make the country's governments more democratic and civil. These theories focus on the idea that civil-military relations can be placed on a democratic basis only if the military is subject to civilian control.

This study aims to understand the history, nature and present of civil-military relations in Turkey, based on the theoretical framework set forth on civil-military relations. The founding, ruling and transformative roles of the soldier in Turkey have made it the most crucial and decisive actor in politics. The military frequently participated in civilian affairs as a result of adding ideological context to the important function of the soldier, which began with the modernisation of the Ottoman Empire and continued during the Republican period. Periodically, attempts have been made to halt the nation's government's demilitarization and democratization. The field of civil politics in the country has gradually narrowed, and the consolidation of democracy has been delayed. This situation has made it a vital issue to discuss civil-military relations in Turkey and carry them to a democratic basis.

The efforts to establish civil-military ties on a democratic basis in Turkey have been intensified by the end of the military and the international state of emergency that followed the end of the Cold War. However, efforts to bring civil-military relations on a democratic basis in Turkey could only materialize during the Justice and Development Party governments in the 2000s. The Justice and Development Party period is full of legal regulations aiming to put civil-military relations on a democratic basis in order not to interrupt the country's democracy again, together with the opportunities offered by the international conjuncture. With these legal regulations, it was intended to make the military more transparent and give an end to its autonomous and privileged structure and make it to be subject to the civilian control.

This article discusses whether the democratization process and legal regulations carried out to prevent military intervention in the field of civilian politics during the Justice and Development Party governments are essential or formal.

In order to conduct this discussion, first of all, a theoretical framework on the civil-military relationship was drawn. Based on this theoretical framework, the history of civil-military relations in Turkey is presented. It has been attempted to comprehend the nature of the laws enacted on civil-military relations during the Justice and Development Party regimes and the position reached in civil-military relations by using this historical backdrop as a point of reference. That is why academic studies, official government sources, newspaper reports reflecting the period, EU reports, public studies, statements of civil and military state officials were consulted.

As a consequence of this research, it was discovered that military interventions in the realm of civil politics regularly halted the development of democracy in civil-military relations, which became concrete during the Justice and Development Party period. At this point, the civilian authority should not use the deterrent power of the military to dominate the country's politics, and should not influence it in line with its own ideological purposes. It should not be forgotten that in return for the obligations of the military, civilians also have moral obligations to the military. Civilians must recognize and respect that it is a legitimate and essential institution of the democratic regime. It is a fact that there are civilians who tend to use the military in line with their own political views since the transition to the multi-party period in Turkey.

Democratizing civil-military interactions should entail more than just making the military transparent and open to scrutiny. The full implementation of this is necessary for democracy to be consolidated. Increasing political cadres' knowledge of military issues, training civil bureaucratic staff, ensuring adequate transparency, and encouraging informed and effective participation of the media, think tanks, and the general public to the discussion of military issues are all ways to strengthen democracy.

1. Giriş

Tarih boyunca toplumların en zaruri ihtiyaçlarının başında gelen güvenlik ihtiyacı, modern ulus-devletlerin ortaya çıkışına kadar toplumsal sınıflar arasında fonksiyonel anlamda (sivil ve asker) bir ayrışma olmadan karşılanmıştır. Bu durum, 19. yüzyılda Napolyon ordularının kurulmasının bir sonucu olarak düzenli orduların ortaya çıkıp, sivillerle askerler arasında fonksiyonel bir ayrışmanın (Örs, 2006: 61) gerçekleşmesine kadar devam etmiştir. Modern dönemle birlikte toplumsal sınıfların fonksiyonel anlamda ayrışması, bunlar arasındaki ilişkinin mahiyeti hakkında düşünmeyi de gerektirmiştir. Özellikle iç ve dış düşmanlara karşı toplumun korunması için ortaya çıkan bir kurumun, başka toplumsal hedeflerin icrasında etkili bir araç olarak görülmeye başlanması sivil-asker ilişkilerini hassas bir zemine oturtmuştur (Feaver, 1996: 155).

Ordunun, aslî kuruluş amacından farklı bir yöne sapabilme potansiyeline ve gücüne sahip olduğunun fark edilmesi ile birlikte sivil-asker ilişkilerine dair temel sorun da belirmiştir. Buna göre; *başkalarından korkulduğu ve yine başkalarından korunmak için toplum tarafından yaratılan bir şiddet kurumundan toplum kendisini nasıl koruyacaktır?* (Feaver, 1996: 150).

Sorunun çözümü üzerine pek çok teori ortaya atılmakla birlikte hepsindeki ortak gaye sivil-asker ilişkilerini demokratik normlara göre düzenleyebilmektir. Richard H. Kohn'a göre (1997: 140) sivil-asker ilişkilerini demokratik normlara göre düzenleme gayretindeki bu teorilerin arka planında, *“asker ne kadar güçlü olursa olsun, siviller her zaman bu ilişkide kontrolü elinde tutmalıdır”* fikri yer almaktadır. Dolayısıyla sivil-asker ilişkilerini demokratik normlara göre düzenleyebilmek demek kısaca askerlerin, sivillerin kontrolünde ve denetiminde olabilmesi demektir.

Tersten bir okumayla, bir ülkede demokrasinin varlığından bahsedebilmek için, sivillerin orduyu denetlemesi ve ordunun siyasi karar alma sürecine olabildiğince az katılması gerekmektedir. Bunun için de sivil-asker ilişkilerinin demokratik normlara göre düzenlenmesi gerekmektedir. Ne var ki, Türkiye de dahil olmak üzere pek çok ülkede askerî unsurlar politikaya doğrudan ya da dolaylı olarak müdahale edebilmişlerdir (Birdişli, 2013: 324).

Bu noktada, Türkiye'nin sivil-asker ilişkileri bağlamında tarihsel süreç değerlendirildiğinde sorunlu bir tablo ile karşılaşılmaktadır. Yaygın kanaat, Osmanlı modernleşmesinden itibaren ordunun sosyopolitik alandaki rolünün ve modern Türkiye'deki sivil-asker ilişkilerinin daima tartışmalı olduğu yönündedir. Nitekim sosyopolitik rolünün

belirmeye başladığı Osmanlı modernleşmesinden itibaren ordu, belirli periyodlarla sivil alana müdahalelerde bulunmuştur. Türk siyasetinin tarihsel olarak ordu tarafından domine edilmesi (Yeşiltaş, 2018: 182) ile Türkiye'nin demokratikleşme süreci sık sık kesintilere uğramıştır.

Fakat bu tarihsel seyir 2002'de Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AK Parti) iktidara gelmesi ile yön değiştirmiştir. Türkiye'nin demokratikleşmesi açısından aşılması gereken önemli sorunlardan biri olan sivil-asker ilişkisi sorununun çözümüne dair, AK Parti iktidarlari döneminde birtakım dönüşümler yaşanmıştır.

Bu makalede, Türkiye'nin demokratikleşmesini belirli periyodlarla akamete uğratan sivil-asker ilişkisi sorununa dair yaşanan dönüşümlerin mahiyet sorgulanmaktadır. Dönüşümün mahiyetini anlayabilmek açısından öncelikle AK Parti öncesi sivil-asker ilişkilerinin tarihsel arka planı sunulmuştur. Sonrasında AK Parti iktidarlari döneminde bu dönüşümün boyutları ve demokratikleşmeye katkıları tartışılmıştır.

2. Türkiye'de Sivil-Asker İlişkilerinin Tarihi Arka Planı

Savaşçı ve asker bir topluluk olarak bilinen Türklerin, İslamiyet öncesinden günümüze kadar devlet geleneklerine bakıldığında, dünya tarihine en fazla katkıda buldukları alanın askeri alan olduğu görülmektedir. Asker bir topluluk olarak Türklerin kurdukları en büyük İmparatorluk olan Osmanlı İmparatorluğu da gücünü fetihlere ve askeri zaferlere borçludur. Bu anlamda asker, Türklerin kurdukları devletlerde, yönetimde ve devletin gücünün idamesinde her zaman önemli bir role sahip olmuştur. Türkiye'nin mevcut sivil-asker ilişkilerinin temeli ise Osmanlı'nın başarılarının ivme kaybettiği ve reform hareketlerinin arttığı Osmanlı modernleşmesi döneminde atılmıştır.

Fetihlerle büyüyen ve genişleyen Osmanlı için ordunun ve bürokrasinin kurumsallaşması İstanbul'un fethi sonrasında başlamış ve 16. yüzyıla kadar sürmüştür. 16. yüzyılın sonlarına doğru bu kurumsal yapı çözülmeye başlamış ve Osmanlı görece daha durağan bir döneme girmiştir. Devletin zayıflaması orduda birtakım itaatsizliklere yol açmış ve Osmanlı bürokrasisi çözüldükçe, ordunun siyasete etkisi daha da artmıştır.

Osmanlı'da merkezî gücün en büyük kaynağı olan ordunun, fetihlerdeki başarısızlıkları, Osmanlı'nın eski ihtişamına gölge düşürdükçe, eski başarıların ve ihtişamın tekrardan elde edilebilmesi için ordunun modernleştirilmesi gerekliliği savunulmuştur (Çelik, 2008: 31). Ordunun modernleştirilmesi bağlamında II. Osman döneminde başlayan reform girişimleri, II.

Mahmut döneminde daha da somutlaşmıştır. Osmanlı'da ordunun modernleştirilmesi gayretlerinin yanı sıra Tanzimat (1839) ve Islahat fermanları (1856) ile İmparatorluk merkezîyetçi bir devlete dönüşme gayreti içine girmiştir. Tanzimat'tan sonra ordu, okullarda çağdaş eğitim alma imkânı bulan ender bir yapı haline gelmiştir. O dönem kara ve deniz harp okulları ile askeri tıbbiyede din kökenli gaza anlayışı terk edilmiş, Batı tarzı eğitimden geçmiş, laik okullardan yetişmiş yeni bir askeri tip inşa edilmiştir (Birdişli, 2013: 336; Çelik, 2008: 30).

Ordunun siyasetin içine doğrudan dahil olması ise Osmanlı'nın son dönemine yön veren Jön Türklerle birlikte olmuştur. Jön Türkler, Paris'te 1902'de yaptıkları toplantıda, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" (İTC) adı altında örgütlenmiş, sonrasında bu cemiyete, 1906 yılında yurt içinde faaliyet gösteren ve çoğunluğu askerlerden oluşan "Osmanlı Hürriyet Cemiyeti" de dahil olma kararı alınca, askerler siyasallaşmıştır. Yönetimi değiştirme ideali ile yola çıkan İTC aynı zamanda Osmanlı toplumunu dönüştürme idealine de sahip olmuştur. Bu idealler devlet bürokrasisi ve askeriyede yer alan İTC üyelerini hızla siyasallaştırarak, ideolojik motivasyonu olan bir sınıfa dönüştürmüştür (Birdişli, 2013: 337). Modernleşme sürecine öncülük eden ordunun ve bürokrasinin hassasiyetle durduğu iki temel konu olan; *ayrılıkçı hareketler ve din –devlet işlerinin ayrımı* da bu dönemde şekillenmiştir (Pekin&Yavuz, 2014: 312).

20. yüzyıla gelindiğinde, modernleşme sürecinin öncüleri olan bürokratik ve askeri elitler için laiklik vazgeçilmez bir ilke halini almıştır. Bu grup için laiklik, milleti dinsel içeriğinden soyutlayarak modern siyasal bir topluluk haline getirmek için mükemmel bir araç kabul edilmiştir. Osmanlı'nın çöküşünde ve yeni devletin kurulmasında, laiklik ilkesi modern devletle tamamen özdeşleşmiş ve 1923'te Cumhuriyet'in ilan edilmesinden sonra modernleşmenin hem teorik hem pratik arka planını oluşturmuştur. Bu bağlamda, ilk adım olarak Tevhid-i Tedrisat Kanunu gibi eğitim üzerinde denetimi amaçlayan siyasal tedbirlerde ve sonrasındaki inkılaplarda kendini göstermiştir. Öte yandan Kemalizm'in altı ilkesinden biri olmuş ve 1937'de Anayasaya girmiştir. Diğer beş ilkeye nazaran daha çok sağlamaştırılmış ve koruma altına alınmıştır. 1960, 1971, 1980, 1997'de olmak üzere siyasete müdahale eden askerler tarafından, laiklik ilkesi darbeleri meşrulaştırmanın önemli dayanağı olarak kullanılmıştır (Karpaz, 2009: 239-242).

Erken Cumhuriyet dönemine olağanüstü hâl ve sıkıyönetim hâkim olmuştur. Bu durumun en önemli sebebi yeni kurulmuş ülkenin ulusal birliğini sağlamak ve iç ve dış tehditleri bertaraf etmektir. Gerçekten yaşanan savaşların asker ve bürokraside yaşattığı travmalar ile yeni rejim

sürekli güvenlik ihtiyacı hissetmiştir. Nitekim Şeyh Said isyanının yarattığı bölünme korkusu, Soğuk Savaş'ın varlığı, 1930'lu yılların ekonomik buhranı ve II. Dünya Savaşı, güvenlik kaygılarını hep canlı tutmuştur (Çelik, 2008: 34). Bu dönemde Milli egemenlik alanı genişlerken, hürriyet alanı olabildiğince daralmıştır (Pekin & Yavuz, 2014: 295-296).

Ordunun siyaseti dizayn etme veya yönetime el koyma gerekçesi olarak bilinen Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) İç Hizmetler Kanunu'nun 35. maddesinin ilk hali de bu dönemde yasalaşmıştır. Konuya ilişkin ilk düzenleme, 10 Haziran 1935 tarihli Ordu Dâhili Hizmet Kanunu'nda yer almıştır. Bu Kanun'un 34'üncü maddesi, ordunun görevini şöyle düzenlemiştir: “*Ordunun vazifesi, Türk yurdunu ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile tayin edilmiş olan Türkiye Cumhuriyeti'ni kollamak ve korumaktır*”. Bu maddenin anayasal (ve demokratik) yorumuna göre, ordu iç ve dış tehditlere karşı koymak için sivil otoritenin kararı ile ve onun denetimi altında görevini ifa edecektir. Lakin, 1946'da çok partili hayata geçişin akabinde yönetimin ellerinden alınması ile bürokratik ve askeri elit, devrim kazanımlarının kaybedebileceği endişelerinden dolayı re'sen, bu maddeyi siyasete müdahale için bir araç olarak kullanmıştır (Karaosmanoğlu, 2011: 11). Böylece 19. yüzyıl ile başlayan Türk modernleşmesinde TSK giderek modernleşmenin bekçiliği görevini üstlenmiş, bu durum, militarist ve müdahaleci bir siyasi-askeri kültürün egemen olmasına yol açmıştır (Karaosmanoğlu, 2011: 2).

2.1. Darbeler Döneminde Sivil- Asker İlişkilerinin Mahiyeti

II. Dünya Savaşı sonrası Batı'ya yakınlaşmanın bir gereği olarak demokratikleşebilmek adına Türkiye'de çok partili hayata geçilmiştir. Böylece 1946'da çok partili hayata geçmenin ilk adımları atılmıştır. 1950'de yapılan ilk demokratik seçim sonrası, Osmanlı'nın yıkılışından çok partili hayata kadar yönetimi elinde bulunduran, laik-elitist ideolojiye sahip asker ve sivil bürokratlar mağlup olmuştur. Fakat bu mağlubiyet kendilerini devrim ve ilkeleri ile özdeşleştiren bu kesim için devrim kazanımlarını kaybetmek olarak yorumlanmıştır. Böylece kendilerini modernleşmenin koruyucusu olarak gören asker ve sivil bürokratlar, çok partili demokratik bir rejimde devrim kazanımları olarak gördükleri laik ve ulus devlet kimliğini nasıl muhafaza edecekleri meselesine odaklanmışlardır. Bu dönemde asker ve sivil bürokratların en önemli gündemi, devrim kazanımlarını koruma ve kollama sorumluluğunu demokrasi ile bağdaştırabilmek adına yaşadıkları ikilemi aşabilmek olmuştur. Bu ikilemi aşabilmek adına bulunulan girişimler, demokrasinin konsolidasyonunu engellemiş ve Türkiye'nin sivil-asker

ilişkilerinin antidemokratik bir zeminde şekillenmesine neden olmuştur (Karaosmanoğlu, 2011: 3).

1960 askeri darbesi ile son bulan çok partili hayata geçiş denemesi sonrası, askerin sivil siyaset üzerindeki baskısı ve ordunun özerkliği genişlemiş ve pekişmiştir. Bu dönemde, ordu kendi konumunu güçlendirecek düzenlemeler yapmaya başlamıştır. Bunların başında Milli Güvenlik Kurulu (MGK) gelmektedir. 1949'da Milli Savunma Yüksek Kurulu (MSYK) adıyla kurulan ve 1960 darbesine kadar sadece Genelkurmay Başkanının katıldığı MSYK, 1960 darbesi sonrası MGK adını almıştır. Bu tarihten sonra MGK, Genelkurmay Başkanı ile birlikte kuvvet komutanlarının da katıldığı ve ordunun, doğrudan devlet yönetimine katılarak egemenliği meclisle birlikte paylaşmaya başladığı bir kurum haline dönüşmüştür. Böylece kurul, siyasetin dalgalı yapısından rejimi korumak için ordunun elinde etkin bir araç halini almıştır (Birdişi, 2013: 356; Çelik, 2008: 42).

1960 darbesi sonrası demokratikleşme kesintilere uğramaya devam etmiştir. Bu anlamda, 1961'den 1974'e kadar geçen süreçte istikrar sağlanamamış, toplamda yedi kez Anayasa değiştirilmiş ve bunların hepsinde askerin birebir ya da dolaylı etkisi olmuştur. Bu Anayasa ile ordu lehine birçok düzenleme getirilmiş, ordunun alanı genişletildiği nispette siyasetin alanı daraltılmıştır. Bu düzenlemelere göre, sivil iktidardan bazı tavizler koparılarak askeri otoriteye aktarılmıştır. Bu değişiklikler askeri alanın belli nispette özerklik kazanması, kısmen de olsa siyasi iktidarın denetiminden sıyrılmaya başlamasını ya da siyasi alanda birtakım görevler üstlenmesini kapsamaktadır. Askeri kişilerle alakalı, idari işlem ve eylemlere ilişkin yargısal denetim yetkisi, sivil idari bir yargısal denetim mercii olan Danıştay'dan alınarak yeni kurulan Askeri Yüksek İdare Mahkemesine devredilmiştir. Askeri gücün sivil denetimden sıyrılmaya yönündeki eğilim doğrultusunda, silahlı kuvvetlerin elindeki devlet mallarının normal ve aleni bir şekilde denetlenmesi usulünden vazgeçilmiştir. Sayıştay'ın bu konudaki yetkileri sınırlanarak, hukuk devleti ve şeffaflığın önemli bir şekilde zedelenmesi anlamına gelen "gizlilik" unsuru getirilmiştir. MGK yardımcı kurul yerine tavsiye niteliğinde karar alan kurul statüsüne yükseltilmiştir (Küçük& Karadağ, 2013: 191-192).

1971 muhtırası ile birlikte dönemin Demirel Hükümeti'nin istifaya zorlanması ardından yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde aday gösterilecek kişinin asker kökenli olması sivillerin gündemine girmiştir (Birdişi, 2013: 360). Bu seçimlerde Deniz Kuvvetleri Komutanı Fahri Korutürk'ün Cumhurbaşkanı seçilmesi sonrası Cumhurbaşkanlığı makamı, ordunun sivil alana müdahale için mevzilendiği bir diğer siyasi kurum halini almıştır.

Sivil-asker ilişkileri, 1974 Kıbrıs Harekâtı'nda görece normalleşmiştir. Ortaya çıkan bu durum Michael Desch'in "*ordunun dış tehdit algılamaları, orduyu normalleştirecektir*" sözleri ile anlaşılabilir (Desch, 1999 akt. Karaosmanoğlu&Gökakın, 2010: 36). Nitekim, dış tehditlerin ve güvenlik meselelerin arttığı, buna karşın iç tehditlerin azaldığı dönemlerde, sivil ve askerî otoriteler arasındaki ilişkilerin normalleştiği ve demokratik bir zeminde sürdürülebildiği görülmektedir. Buna karşın iç tehditlerin arttığı ve dış tehditlerin azaldığı dönemlerde ise sivil ve askerî otoriteler arasındaki ilişkiler daha karmaşık hale gelmekte ve demokratik standartlardan uzaklaşmaktadır. Gerçekten de ordu, asli görevi olan, dış tehditlerle savaşma vazifesini yerine getirmesi, ordunun dikkatini olması gereken yöne doğru kaydırmış ve iç politika biraz da olsa rahat nefes almıştır (Birdişli, 2013: 360).

1980 tarihine gelindiğinde, General Kenan Evren tarafından, *Türk Silahlı Kuvvetleri'ne Türkiye Cumhuriyeti'ni koruma ve kollama görevi veren iç hizmet kanununun 34. maddesi* gereğince darbe yapılmıştır. 1980 darbesi 1960'taki gibi subaylar tarafından değil bizzat Genelkurmay tarafından saha komutanlarına danışılarak planlanmıştır. General Kenan Evren, müdahalenin TSK'ya Türkiye Cumhuriyeti'ni koruma ve kollama görevi veren İç Hizmet Kanunu'nun 34. Maddesine uygun olarak ve bütün millet adına yapıldığını açıklamıştır. 1980 darbesi herhangi bir parti desteğinden yoksun olması ile öne çıkmıştır. Bu durum darbeye karşı kamuoyunun desteğini önemli kılmıştır. Dolayısıyla 1980 darbesinde halkın görüşleri hesaba katılmıştır. Darbenin bir diğer önemli yönü ise sivil ve/veya bürokratik bir grupla özdeşleşmemesiydi. Üstelik askeri çevrelere de yönetimde söz hakkı verilmemekteydi. Bunlar sadece önerilerini aracılar vasıtasıyla üste iletmekteydiler; lakin takdir yetkisi Milli Güvenlik Konseyi'ndeydi (Karpat, 2010: 297- 230).

1980 askeri darbesini 1960 ve 1971'den farklı kılan bazı unsurlar vardır. 1960 ve 1971 darbeleri sosyal ve reformist amaçlarla; 1980 darbesi, milli birliği sağlama ve mevcut kurumları ve sosyal düzeni koruma amacıyla yapıldığı iddia edilmiştir. Toplumsal kaosun ve kutuplaşmanın çok arttığı bu dönemde toplumun bu darbeyi desteklediği bile söylenebilmektedir. Darbenin dayanağı olarak toplumu Atatürk ilkeleri etrafında ve katı laiklik altında yeniden toplamak olsa da, darbe sonrası 1960 ve 1971'deki gibi halkın din özgürlüğü üstünde kısıtlayıcı tedbirler alınmasından kaçınılmıştır. Öte yandan ordu, siyasi partilerle iş birliği yapmamış ve yönetimi tamamen eline almıştır. Bunu yapmaktaki temel gayelerinin, yeni rejimin partiler üstü ulusal karakterini ön plana çıkarmak olduğu öne sürülmüştür. Bundan dolayı, bu dönemde sivillerle ilişkiler asgari düzeyde tutulmuştur (Karpat, 2010: 266-267).

MGK ile hükümet ve devlet politikaları da bu dönemle birlikte ayrılmıştır. “Hiçbir zaman değişen hükümetlerin politikaları devlet politikaları ile tezatlık içinde olamaz” düsturu bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşıma göre, devlet politikası hükümete bırakılmayacak kadar ciddi bir meseledir. Nitekim savunma ve güvenlik politikalarında tavsiye için kurulsun da MGK, gittikçe devlet politikalarının belirlendiği bir kurum haline almıştır. Milli Güvenlik Siyaset Belgesi (MGSB) de hükümetin uyması gereken politikaların belirlendiği bir belge olmuştur. Böylece hükümetler-üstü niteliğe sahip olarak devlet politikaları MGSB’de yerini almış, devletin siyaset üzerindeki egemenliği somutlaşmıştır (Çelik, 2008: 42).

1980 darbesini gerçekleştirenler, 1961 Anayasası’nı dönemin ortaya çıkan kaosu, 6 ay boyunca Cumhurbaşkanı’nın seçilememesinin, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin [TBMM], işlemez hale gelmesinin nedeni olarak görmüşlerdir. Bunun üzerine hazırlanan 1982 Anayasası ise iyi bir alternatif olmaktan, demokratik olmaktan ve sivil-asker ilişkilerini demokratik değerlere göre düzenlemekten çok uzak olduğu zamanla anlaşılmıştır. 1982 Anayasası askerlerle, seçilmiş sivilleri birçok açıdan eşitleyen düzenlemeleriyle demokratik bir sivil yönetimin imkanını zorlaştırmıştır. MGK’yla ilgili düzenlemede, MGK’nın milli güvenlik ile ilgili alınan kararların tavsiye niteliği taşıyacağı belirtilmiştir. Askerlerin de içinde bulunduğu bir kurulun, Anayasada yürütme içinde bakanlar kurulu ile eş düzeyde düzenlenmesi, belli kararların alınmasında askerlere sistem içinde etkili bir konum kazandırmıştır. Genelkurmay Başkanı ile kuvvet komutanlarının görevleriyle ilgili suçlardan dolayı Yüce Divan’da yargılanacak olmalarıyla da atanmışlarla seçilmişler eş düzenlemeye tabi tutulmuştur (Küçük & Karadağ, 2013: 194).

1971 muhtırası akabinde 1980 darbesi ile Türkiye yönetimi bir türlü sivilleşememiştir. Ne var ki, hem ekonomik kalkınmanın nispeten sağlandığı, hem topluma sükunetin hakim olduğu bu dönemde, Batılı müttefiklerin de ısrarlı baskısı üzerine ordu, sivil yönetime geçiş takvimi ilan etmiştir. Böylece siyasal partiler serbest bırakılmıştır (Karpas, 2010: 305). Askerin denetiminde siyasal partilerin kurulması ve akabinde seçimlere gidilmesi ile Turgut Özal önderliğinde Anavatan Partisi (ANAP) iktidar partisi olmuştur. 1983’te yapılan seçimlerin ardından, ANAP’ın tek başına iktidar olacak kadar oy alması, orduyu milletin iradesine uymaya mecbur bırakmıştır. Özal, yönetimin sivilleşmesi ve askeri vesayetini hafifletilmesini istemiş, liberal politikaları parti programına almıştır. Öte yandan, Turgut Özal, cumhurbaşkanlığına adaylığını ilan etmiş ve partisinin desteği ile Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk sivil Cumhurbaşkanı olmuştur. ANAP’ın başa gelmesi ise, halkın askeri yönetim istememesi ve sivil yönetimi tercih

etmesi şeklinde yorumlanmıştır. Özal üstelik Genelkurmay atanmasında kendi istediği Necip Torumtay'ın Genelkurmay Başkanı olmasını sağlamıştır. Bu da o güne kadar Genelkurmay Başkanı'nın belirlenmesi teamülünün siviller tarafından bozulduğu ilk olay olarak tarihe geçmiştir (Birdişli, 2013: 364-365).

2.2. 1990-2002 Arası Sivil- Asker İlişkilerinin Mahiyeti

Türkiye, Soğuk Savaş'ın başlangıcından itibaren Batı bloğuna yakın durmuş ve bu bloğun kurduğu uluslararası örgütlerin üyesi olmuştur. Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı (NATO), Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), Avrupa Konseyi bu örgütlerin en başında gelmektedir. Lakin Soğuk Savaş'ın olağanüstü askerî rekabetinden dolayı, Batı bloğunun kurduğu bu uluslararası örgütlerde askerin sivil demokratik denetimi öncelikli bir mesele değildi. Üstelik Türkiye, Yunanistan, Portekiz gibi NATO üyesi ülkelerdeki askerî yönetimler bu ülkelerin jeopolitik önemi açısından ele alınmaktaydı. Dolayısıyla askerin yönetime müdahalesi bu çıkarlar bağlamında destek dahi görebilmekteydi. Lakin Soğuk Savaş'ın ABD lehine son bulması, uluslararası olağanüstü halin ortadan kalkması, küresel anlamda demokratikleşmenin ivme kazanması gibi etkenler, sivil-asker ilişkilerini demokratik bir zemine taşıma noktasında teşvik etmiştir. Sivil-asker ilişkilerini demokratik bir zemine taşımak için NATO, AGİT, Avrupa Konseyi gibi uluslararası örgütler üye devletler için bağlayıcılığı olan bir dizi temel norm kabul etmişlerdir. Nitekim Türkiye de sivil-asker ilişkilerini demokratik bir zemine taşıma noktasında üye olduğu bu teşkilatların dayattığı temel normları kabul eden devletler arasında yer almıştır (Karaosmanoğlu, 2011: 5).

6 Aralık 1994 tarihine gelindiğinde, sivil-asker ilişkilerinin demokratik zemine oturtulması ile alakalı Budapeşte'de AGİT tarafından kabul edilen "*Yeni Bir Dönemde Gerçek Bir Ortaklığa Doğru*" başlığını taşıyan rapor yayınlanmıştır. Raporun "AGİT'in Siyasi Askeri Yönleri Hakkında Davranış İlkeleri Rehberi" başlıklı dördüncü kısmı sivil-asker ilişkilerini demokratik bir zemine kavuşturmayı amaçlamaktadır. Raporun bu kısmında yer alan maddelerde sivil-asker ilişkileri oldukça detaylandırmıştır. Sivil-asker ilişkilerini demokratik bir zemine kavuşturmak açısından bu maddelerin en dikkat çekici olanları şöyledir:

Madde 20; üye devletler, askerin, paramiliter yapıların, istihbarat örgütünün ve polislin üstündeki demokratik sivil yönetimin, istikrar ve güven için vazgeçilmez olduğunu kabul eder. Madde 21; her üye devlet askeri, paramiliter ve güvenlik kuvvetlerini, demokratik meşruiyete sahip anayasada öngörülen kurumlar yoluyla daima denetim altında tutmalıdır. Madde 25; üye devletler, denetlenemeyen ve hesap vermeyen askeri kuvvete hoşgörü göstermemelidir (Commission on Security and Cooperation in Europe [CSCE], 1994).

Sivil-asker ilişkilerini düzenleyen daha pek çok madde bu raporda yer almaktadır. Mezkûr rapordaki ilkeler daha sonra NATO tarafından da özümsemiş ve geliştirilmiştir. Bu ilkeler, “Barış İçin Ortaklık” (BİO) programlarında yeni üyelere ve ortaklara NATO’ya uyum sağlamaları amacıyla uygulanmıştır. Üye devletlerde sivil-asker ilişkilerinin demokratik bir zemine kavuşturulması amacını taşıyan *güvenlik sektörü reformu* NATO’nun öncelikli faaliyetlerinden biri haline gelmiştir (Karaosmanoğlu, 2011: 6).

Ne var ki Soğuk Savaş’ın bitmesi ile birlikte NATO ve AGİT çevrelerinde sivil-asker ilişkilerinin demokratikleştirilmesi üzerine çalışmalar yürütülmesine rağmen, bu dönem Türkiye’de gerçekten de askerinin her alana nüfuz ettiği bir dönem olmuştur. 1990’lı yıllarla birlikte Türkiye’de askerlerin siviller tarafından değil, sivillerin askerler tarafından yoğun ve sistemli bir biçimde denetlendiği bir döneme girilmiştir. MGK, Batı Çalışma Grubu çalışmaları, toplumun tabanına yayılmış ve faaliyetlerini sürdürmüştür. Bunu yaparken toplumda askeri vesayetinin kabul edilebilir hale gelmesine gayret göstermişlerdir (Birdişli, 2013: 368).

1995 seçimleri sonrasında hükümet ve ordu arasındaki gerilim tekrar yükselmeye başlamıştır. Seçimde en fazla oyu (%21,4) alarak meclise giren muhafazakâr Refah Partisi’nin güçlü bir koalisyon ortağı aday olması, zıt ideolojiden beslenen orduyu harekete geçirmiştir. Dönemin Genelkurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı, Doğru Yol Partisi Başkanı Tansu Çiller’i ziyaret ederek, Refah Parti’sinin iktidar ortağı olmasına kesinlikle karşı olduklarını belirtmiştir (Ayyıldız, 2016: 24). Ordunun baskısı altında süren koalisyon görüşmeleri ANAP-Doğru Yol Partisi ortaklığında kurulan ANAYOL hükümetinin kurulmasına yol açmıştır. Lakin bu koalisyon hükümeti ancak üç ay dayanabilmiştir. Bunun üzerine Çiller’in erken seçime gitmek koşuluyla Refah Partisi ile koalisyon yaparak kurdukları REFAHYOL hükümeti 8 Temmuz 1996’da güvenoyu alarak faaliyetlerine başlamıştır.

Refah Partisi’nin iktidar ortağı olması, cumhuriyet kazanımlarının ve laikliğin koruyucusu olarak hareket eden ordu tarafından bir meydan okuma olarak telakki edilmiştir. Böylece ordu-hükümet arasındaki gerilim giderek tırmanmıştır. Bu dönemde yaşanan Susurluk kazası, Kudüs Gecesi olayı, Fadime Şahin mizansenisi, Necmettin Erbakan’ın Cemaat liderleriyle iftar yapması gibi olaylarla her an irtica gelecek dolayısıyla her an darbe olacak havası estirilmiştir. Medyanın, TÜSİAD’ın, sivil toplumun ve askerinin baskısı altında geçen bu dönem ordunun 28 Şubat 1997 tarihinde siyasete müdahalesi ile neticelenmiştir.

28 Şubat 1997 tarihinde, TSK siyaset üzerindeki denetimi üst düzeye çıkarmıştır. Bu tarihte yapılan MGK toplantısı 10 saat sürmüş, bu toplantıda “irtica” ile mücadele kapsamı belirlenmiş ve alınacak tedbirler değerlendirilmiştir. 28 Şubat 1997’de yapılan MGK toplantısında, askerler, Cumhuriyetin temel ilkelerine karşı olduğunu düşündükleri hükümetin eylemlerini içeren bir dosya ile Cumhurbaşkanı karşısında sivillerden izahat istemiştir. Toplantı sonucu, askerler tarafından sıralanan önlem ve öneriler MGK kararı haline getirilerek hükümete imzalatılmıştır (Birdişi, 2013: 366). Böylelikle Özal döneminde gerilemeye başlayan askeri vesayet, tekrar gün yüzüne çıkmıştır.

28 Şubat’tan sonra MGK toplantıları, dönemin sivil yönetimlerine *ayar çekmek* için yapıldığı görüntüsü vermekteydi. Yine bu dönemle birlikte artık asker direkt yönetimi ele geçirmek yerine, kamuoyunu ve sivil toplum örgütlerini bir tür brifingler ve basın açıklamaları ile etkilemeye ve bu yolla siyasi iktidar üzerinde baskı oluşturmak yolunu tercih etmeye başlamıştır.

28 Şubat’ı takip eden günlerde 7 Temmuz 1997’de EMASYA protokolü imzalanmıştır (TBMM, 1997). "Emniyet-Asayiş-Yardımlaşma" ifadelerinin kısaltılmışı olan EMASYA Protokolü, İl İdaresi Kanunu'nda yapılan değişiklik ile polisin yeterli olmadığı durumlarda askerin toplumsal olaylara müdahalesine dönük bir düzenlemeyi ifade etmekteydi (NTV, 2010). Bu protokolde, sivil otoritelerin herhangi bir talebi olmadan, askerin iç tehdit algıladığı herhangi bir durumda operasyon yapmasına müsaade edilmekteydi (AB Türkiye İlerleme Raporu, 2009: 10). Darbe belgesi olarak görülen bu protokol 2010 yılına kadar yürürlükte kalmış sonrasında kaldırılmıştır.

28 Şubat’ı takip eden yıllarda irtica ile mücadele kapsamında ordu içinde laiklik ilkesinin katı biçimde uygulanmasının bir yansıması olarak orduya ait alanlarda başörtüsü yasağı getirilmiştir². Bunun gibi toplum değerlerini dışlayıcı önlemler alınması ordu-halk arasındaki yabancılaşmayı daha da hızlandırmıştır. Askeri alanda kendi değerlerinin yansımalarını

² 20 Ağustos 2000 tarihli Resmî Gazete’de yayımlanan 11. madde (Ordu içinde, tesislere giriş, giriş kartları, kıyafet, emniyet, tesislerden istifade, tertip, düzen ve hizmet esasları, Genelkurmay Başkanlığınca verilen emir ve talimatlara göre yürütülür (24146 sayılı Resmî Gazete, 2000)) orduya ait alanlarda başörtüsünün yasaklanmasını gerektirmek için kullanılmaktaydı. Bu madde 13 Ağustos 2016 tarihinde 29800 sayılı değişiklikle (29800 Sayılı Resmî Gazete, 2016) “Tesislere giriş, giriş kartları, kıyafet, (29.9.2006 tarihli ve 2006/11081 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile yürürlüğe konulan Nüfus Hizmetleri Kanununun Uygulanmasına İlişkin Yönetmeliğin 131 inci maddesinin birinci fıkrası esaslarına uygun şekilde) emniyet, tesislerden istifade, tertip, düzen ve hizmet esasları, Genelkurmay Başkanlığınca verilen emir ve talimatlara göre yürütülür” şeklinde değiştirildi. Buna göre orduya ait alanlarda başörtüsü serbest bırakıldı.

göremeyen üstelik dışlandığını gören vatandaşlar, 3 Kasım 2002 seçimlerinde, muhafazakâr bir geçmişten gelen ve muhafazakâr değerleri yansıtan AK Parti'yi yüzde 34,28 oy ile tek başına iktidar yapmıştır.

3. Ak Parti İktidarları Döneminde Sivil-Asker İlişkilerinin Mahiyeti

Muhafazakâr bir arka plana sahip olan AK Parti'nin 2002'de iktidara gelmesi, ordu tarafından cumhuriyet kazanımlarına ve özellikle laiklik ilkesine karşı bir tehdit ve meydan okuma olarak algılanmıştır. Özellikle 2002'ye kadar parçalı bir siyasi yapıda, devlet ve ideolojisi ile özdeşleşen ordu, hükümetler üzerinde kolaylıkla egemenlik kurabilirken; bu tarihten sonra statüko değişmeye ve dönüşmeye başlamıştır.

Bu dönüşümün merkezinde pek çok dinamik vardır. Bunlardan en önemlisi Başbakan, Cumhurbaşkanı, Genelkurmay Başkanı arasında yaşanan aktör merkezli gerilimlerde, tek başına iktidar olma gücü elde etmiş olan ve her seçimde oy oranını daha da artıran AK Parti'nin potansiyel gücünün açığa çıkmasıdır. Bu potansiyelin açığa çıkması ise ancak iç ve dış dinamiklerin anlaşılabilmesi ile mümkündür.

Öncelikle AK Parti'nin iktidar olduğu 2002'den itibaren ülkenin demokratikleşmesi yönündeki siyasi atmosfer, kademeli olarak sivil-asker ilişkilerinin normalleşmesi üzerinde baskı oluşturmuştur. Demokratikleşme eğiliminin Avrupa Birliği'ne katılım süreci ve uluslararası konjonktür tarafından desteklenmesi, halk desteğine sahip olan AK Parti iktidarının aynı zamanda uluslararası bir desteğe sahip olmasına da imkân vermiştir. Böylece iç ve dış destekleri arkasına alan AK Parti dönemlerinde sivil-asker ilişkilerinin normalleşmesine ve demokratik bir zemine kavuşturulmasına dair bir takım yasal düzenlemeler yapılmıştır (Yeşiltaş, 2018: 183).

2002-2007 arasında sivil-asker ilişkilerine çekişme ve çatışma hâkim olsa da, 2007'den sonra sivil-asker ilişkisi görece normalleşmiştir. Özellikle 2008'de başlayan Ergenekon ve Balyoz davalarının etkisiyle hükümet reformlara ve yasal düzenlemelere hız vermiştir. Ne var ki 15 Temmuz 2016'da gerçekleşen darbe girişimi ile sivil-asker ilişkilerinin demokratik bir zemine kavuşturulamadığı bir kere daha ortaya çıkmıştır. Bu durum yapılan düzenlemelerin özsel değil biçimsel olduğunu düşündürmüştür.

3.1. 2002-2007 Arası Dönemde Sivil Asker İlişkileri

AK Parti 2002’de iktidar olduğunda, 28 Şubat’a giden sürecin başlıca sorumlusu olarak görülen Refah Partisi’nin bir bakiyesi olarak kabul edilmekteydi. Bu durum, en başından itibaren hükümet-ordu ilişkisinin çekişmeli ve çatışmalı olacağına işaret etmekteydi.

AK Parti’nin yeni iktidar olduğu dönemde en önemli gündem başlıklarından biri, 1 Mart Tezkeresi’ydi. Bu dönemde Amerika Birleşik Devletleri (ABD) tüm hazırlıklarını Irak’a kuzeyden girecek şekilde planlamış ve geçeceğiinden emin olduğu tezkerenin mecliste görüşülmesini beklemişti. Fakat 1 Mart Tezkeresi’nin mecliste reddedilmesi ile ABD beklenmedik bir durumla karşılaşmıştı. O dönem Genelkurmay Başkanı olan Hilmi Özkök’ün komutasındaki ordu, tezkere ile ilgili açıklama yapmamış “Karar Milletindir” diyerek son sözü meclise bırakmıştı. Lakin bu durum “TSK son sözü meclise bırakarak, meclisin köşeye sıkışmasını ve zor durumda kalmasını istemekteydi” şeklinde yorumlanmıştı (Özer, 2014).

Nitekim Özkök’ün Fikret Bila ile yaptığı röportajda kullandığı ifadelerle bakıldığında, ABD ile karşı karşıya gelen AK Parti hükümetinin uluslararası destekten yoksun kalabileceği anlaşılmaktadır:

Şimdi, ABD’yi geçirtme, adamların gemilerini dalgalarda haftalarca salla, bilmem ne yap (1 Mart Tezkeresinin geçmemesinden bahsediyor), şimdi bizi dinlemiyor. Eee, niye dinlesin ki? Çünkü, büyük devletlerin şöyle bir refleksi vardır, sıkışık zamanımda bana yardım eden kişilere ben sahip çıkarsam, başka sıkışık zamanımda, bana yardım edenler olur. Bunun tersi olursa, sıkışık zamanımda bana el vermeyen insanlar bir örnek teşkil eder. Sonra hiç kimse bana el vermez, ben yalnız yaşarım. Dolayısıyla, onu pişman etmek gibi bir davranış içine girer...” (Bila, Bianet, 2007).

ABD ile siyasi ilişkilerin sorunlu olduğu bir ortamda AK Parti Hükümeti Avrupa Birliği (AB) üyeliğine odaklanmış durumdaydı. Çok yönlü bir dış politika anlayışını benimsediğine işaret eden bu durumda AK Parti, sivil-asker ilişkilerinde hızla demokratikleşme sürecine girmek istemiştir. AB üyeliğine en fazla yakın hissedilen bu dönemde AK Parti hükümeti tarafından 2002-2007 yılları arasında yapılan düzenlemeler sivil ve askerî otoritelerce daha kolay kabul görmüştür (Karaosmanoğlu, 2011: 7). Bu dönemde askerî kanadın AB sürecini desteklemesi, sivilleşmeye yardımcı önemli bir unsur olarak değerlendirilmiştir.

Hükümet, sivil-asker ilişkilerini AB’ye üye devletlerdeki standarda yakınlaştırmak ve demokratik bir zemine kavuşturmak gayesiyle, Milli Güvenlik Kurulu Kanunu’nda köklü değişikliklere gitmiştir. Anayasa’nın 118. maddesinde yapılan değişiklik ile Milli Güvenlik Kurulu’ndaki sivil üye sayısı artırılmıştır. Milli Güvenlik Kurulu’nun tavsiye organı niteliğini

ön plana çıkaran ve onaylayan yeni yasal düzenlemeler yapılmıştır. 2003 yılının Temmuz ayında Meclis'te 7. Uyum Paketi'nin kabul edilmesiyle Milli Güvenlik Kurulu'nun görev, işleyiş ve oluşumunda bazı köklü değişiklikler yapmıştır. MGK'nın denetleme yetkileri kaldırılmıştır. Artık her ay değil iki ayda bir toplanması öngörülmüştür. Savunma harcamalarının şeffaflığı noktasında yeni düzenlemeler yapılmıştır. Demokrasinin bir gereği olarak şeffaflık ve hesap verilebilirliğe uygun bir biçimde Sayıştay artık Silahlı kuvvetler de dahil olmak üzere tüm kurumların harcamalarını denetlemekle görevlendirilmiştir. Güvenlik güçlerinin asli görevlerini yapmalarına imkân sağlamak açısından, Polis Vazife ve Selahiyet Kanunu'nda (24.11.2004 tarihli 5259 sayılı Kanun değişikliği), yapılan değişiklikle umuma açık yer ruhsatlarının verilmesi ve denetim işlemleri Mahalli İdarelere, İl Özel İdarelerine ve Belediyelere devredilmiştir. Ayrıca Özel Güvenlik Teşkilatı Kanunu çıkarılmış (10.06.2004, 5188 sayılı Kanun), Dernekler Kanunu (30.07.2003, 4963 sayılı Kanun) tekrar düzenlenerek güvenlik güçlerinin dernekler üzerindeki iş, işlem ve denetim yetkileri en aşağı seviyeye indirilmiştir (Akbulut, 2008: 19-21).

2007 AB Uyum Paketi sonuçlarına göre, sivil-asker ilişkilerinde yapılan değişiklikler şöyledir: MGK ayda bir değil iki ayda bir toplanır. Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği'ne verilen MGK kararlarının uygulanması takibi görevi elinden alınmıştır. Yine Genel Sekretere verilen sadece devlet güvenliği değil milli güvenlik meselelerini doğrudan tespit etmek, araştırmak, incelemek gibi görevleri de dahil olmak üzere tüm geniş yetkileri elinden alınmıştır. Yine MGK Genel Sekreterinin ordu mensubu olması gerektiğini düzenleyen madde kaldırılmış böylece MGK Genel Sekreterliği sivilleştirilmiştir. (Avrupa Birliği Uyum Yasa Paketleri, 2007: 230-241).

Bu gelişmelerin yanında 2007 yılı, AK Parti'nin cumhurbaşkanı seçimlerinde adayının Abdullah Gül olduğunu ilan etmesi ile sivil-asker ilişkilerinde gerilimin tekrar tırmandığı bir yıl oldu. Abdullah Gül'ün adaylığının ilanı ile Genelkurmay Başkanlığı harekete geçmiştir. Seçim öncesinde Genelkurmay Başkanlığı'nın Basın Bilgilendirme Toplantısı'nda Türk Silahlı Kuvvetleri'nin "*Atatürkçülüğe, laikliğe ve cumhuriyetin temel ilkelerine sözde değil özde bağlı*" bir cumhurbaşkanı profilinin gerekliliği üzerinde durulmuş, adaylık süreci ve rejimle ilgili kaygılar konusunda açıklama yapılmıştır (Efilti Atay, 2019: 6).

27 Nisan 2007 tarihine gelindiğinde, Genelkurmay Başkanlığı, cumhurbaşkanlığı adayı süreci ile başlayan laiklik endişelerini ifade eden ve gerektiğinde görevlerini yerine getireceğini belirten bir e-muhtıra yayınlamıştır. Bu e-muhtırada son dönem gelişmelerinin Cumhuriyet'in

temel ilkelerine ve özellikle laikliğe karşı aşındırıcı faaliyetlere karşı, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin laikliğin taraftarı olduğu ve gerektiğinde tavrını açık biçimde ortaya koyacağı belirtilmiştir. Esas önemli olan ertesini gün tarihte ilk kez hükümetin böylesi bir askeri müdahaleye karşı verdiği cevap olmuştur. 28 Nisan'da Hükümet sözcüsü Cemil Çiçek bu durum karşısında, *“Öncelikle söylemek isteriz ki, Başbakan'a bağlı bir kurum olan Genelkurmay Başkanlığı'nın herhangi bir konuda hükümete karşı bir ifade kullanması demokratik bir hukuk devletinde düşünülemez”* ifadelerini kullanmıştır (Habertürk, 2012)

3.2. 2007-2016 Arası Dönem Sivil- Asker İlişkileri

27 Nisan e-muhtırasını takip eden günlerde yaşanan Cumhurbaşkanlığı Krizi (367 Krizi) ile sivil-asker ilişkileri Türkiye'nin gündeminde kalmaya devam etmiştir. Bu dönemde ordu, AK Parti karşıtı güçleri seferber etmeye çalışan ve muhafazakâr bloğun siyaset ve toplumda artan rolünü kırmaya çalışan statüko arayıcı bir aktör olarak davranmıştır. Başta yargı olmak üzere, devlet kurumlarını AK Parti'ye meydan okumaları yönünde kışkırtmıştır (Yeşiltaş, 2018: 188). Bu dönemde sivil toplum örgütlerinin “Cumhuriyet Mitingleri” yapması da tesadüf değildir. 8 Haziran 2007'de “teröre karşı toplumsal refleksimizi göster” çağrısı yaptığı basın duyurusunda TSK, halkı harekete çağırmıştır (Çelik, 2008: 46). Böylece ordu, sivil toplum örgütlerini hükümete karşı harekete geçirerek siyasete sürekli müdahalelerde bulunmuştur. Dolayısıyla hükümetin gündemi sivil-asker ilişkilerine dair reformlardan ziyade kendisini savunmak olmuştur.

Lakin bu dönemde sivil-asker ilişkilerine dair en önemli gündem maddesini 2008'de başlayan Ergenekon ve Balyoz davaları oluşturmuştur. 2008'de başlayan bu davalarının etkisiyle reformlar tekrar gündeme gelmiştir. Nitekim 1999-2005 yılları arasında çıkarılan reform yasalarının giderek ivme kaybettiği bilinmektedir. Böylece 27 Nisan e-muhtırası, 367 Krizi ve Ergenekon ve Balyoz davalarının etkisi ile sivil-asker ilişkilerine dair reformlar tekrardan ivme kazanmıştır (Gürsoy, 2014: 170).

2009'da Avrupa İlerleme Raporu'nda sivil-asker ilişkilerinin demokratikleştirilmesi zemininde EMASYA'nın varlığının devam etmesi eleştirilmiş, 2010'a gelindiğinde EMASYA Protokolü kaldırılmıştır. 2011 Ağustosuna ise YAŞ krizi damgasını vurmuştur. Bu YAŞ krizinde kuvvet komutanları görev sürelerinin dolmasına saatler kala istifa etmişlerdir. Hükümet ise hızla yeni komutanlar atayarak krizin önüne geçmeye çalışmıştır. Bu krizin hükümet lehine sonuçlanması ise ordunun siyaset üzerindeki etkisini giderek azalttığı

göstergesi olarak değerlendirilmiştir (Birdişi, 2013: 371). 2013'te Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün onaylaması ile yürürlüğe giren TSK İç Hizmetler Kanunu'nun değişikliğinde 35. Madde ortadan kaldırılmıştır. Yine Silahlı Kuvvetlerin vazifesi; *“yurtdışından gelecek tehdit ve tehlikelere karşı Türk vatanını savunmak, caydırıcılık sağlayacak şekilde askeri gücün muhafazasını ve güçlendirilmesini sağlamak, Türkiye Büyük Millet Meclisi kararıyla yurtdışında verilen görevleri yapmak ve uluslararası barışın sağlanmasına yardımcı olmaktır”* (TBMM, 2013) şeklinde değiştirilmiştir.

2013'te Abdullah Gül'ün emri ile sivil-asker ilişkilerini demokratik zemine kavuşturmayı da amaçlayan savunma reformu için Prof. Dr. Ali Karaosmanoğlu başkanlığında bir çalışma grubu oluşturulmuştur. Bu çalışmada TSK'nın daha etkin çalışması ve varlık amacı doğrultusunda hizmet etmesi için bazı durumlar tespit edilmiş ve tavsiye edilmiştir. TSK'nın daha etkin bir askeri güç olarak yapılandırılabilmesi için tamamen muharip görevlere odaklanması, operatif ve taktik düzeylerin dışındaki stratejik karar alma süreçlerinin alt kademelerden itibaren sivil-asker işbirliğine dayanması ve Türkiye'ye özgü şartlar sebebiyle geçmişte üstlenmiş olduğu muhariplik dışında kalan görevlerini Milli Savunma Bakanlığı'na bırakması gerektiği değerlendirilmiştir.

Diğer taraftan rapora göre, silahlı güçlerin sivil otoritenin denetimi altına girmesinin, sivil otorite tarafından siyasi-stratejik amaçlara yönlendirilmesinin, en etkili ve verimli şekilde çalışabilmesinin ancak Savunma Bakanlığı bünyesinde sivil-asker işbirliğini teşvik eden bir çalışmayla gerçekleşebileceği ifade edilmiştir. Savunma yönetiminin bütünlüğünün, sadece sivil-asker ilişkilerini demokratik bir zemine kavuşturmak gayesi olmadığı, aynı zamanda silahlı kuvvetlerin etkinliği ve verimliliğini artırma gayesi olduğu belirtilmiştir. Buna göre, Savunma bakanlıkları bünyesindeki sivil ve askerlerin işbirliği, doğru ve etkili stratejiler geliştirmeyi mümkün kılacaktır (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı [TCCB], 2014: 19).

Savunma Reformu Raporu'nda, Türkiye'de 2003-2014 yılları arasında sivil-asker ilişkilerinin demokratik bir zemine kavuşturulması adına yapılan yenilikler şöyle tespit edilmiştir:

MGK Genel Sekreterliği'ne siviller atanmış, MGK'nın sivil üye sayısı artırılmış, MGK'nın koordinasyon ve izleme yetkisi Başbakan Yardımcılığı'na aktarılmış; MGK Genel Sekreterliği görev ve yetkileri daraltılmış, kurumdaki askeri personel sayısı azaltılmış; Askeri harcamaların Sayıştay tarafından denetimine ilişkin yeni düzenlemeler yapılmış; Askeri yargının alanı kısıtlanmıştır; Anayasa Mahkemesi'nin Yüce Divan sıfatıyla yargıladığı kişiler arasına Genelkurmay Başkanı, Kuvvet Komutanları ve Jandarma Genel Komutanı da dâhil edilmiş; Yüksek Askeri Şura'nın terfi işlemleri ile kadrosuzluk nedeniyle emekliye ayırma hariç, ilişik kesme kararları için yargı yoluna başvuru imkânı tanınmış; Milli Güvenlik Siyaseti Belgesi'nin

(MGSB) hazırlanmasında siyasi otorite belirleyici bir rol üstlenmiş; TSK'nın iç güvenlikte kullanılmasına ilişkin yeni düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemeler Türkiye'de sivil-asker işbirliğinin geliştirilmesine önemli katkılar sağlamıştır (TCCB, 2014: 17).

3.3. 15 Temmuz Darbe Teşebbüsü ve Sonrasında Sivil- Asker İlişkisi

2002'den itibaren Türkiye'de gündemden düşmeyen konu başlıklarından biri şüphesiz sivil-asker ilişkileri olmuştur. Ordunun, hükümeti Refah Parti'sinin bir uzantısı olarak kabul ederek Cumhuriyet kazanımları ve laiklik için bir tehdit olarak algılaması iktidarla askeri sürekli olarak karşı karşıya getirmiştir. Parti kapatma davası, e-muhtıra, Cumhurbaşkanlığının 29 Ekim Resepsiyonuna Cumhurbaşkanı eşi Hayrunnisa Gül'ün (türbanlı) katılması gerekçesi ile askerin resepsiyona katılmaması (Milliyet, 2010) gibi daha pek çok olayda AK Parti'nin zor durumda bırakıldığı bilinmektedir.

Fakat 2007-2015 arası dönem, ordunun, siyaset üzerindeki etkisinin kademeli olarak azaldığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde AK Parti iktidarının siyaset yapması önünde engel olarak yeni bir güç odağı ortaya çıkmıştır. Gülenciler olarak bilinen köklü ve gizli bir cemaat grubunun bürokrasi içinde alanlarını genişletmeye çalışması, bürokrasideki Güleni düzenlemelerin fark edilmesi Başbakan (2014'te cumhurbaşkanlığına seçilmiştir) Recep Tayyip Erdoğan ile Gülencileri karşı karşıya getirmiştir. Atilla Yayla bu karşı karşıya gelen tarafları; bir yanda demokratik yollarla seçilmiş, meşru bir hükümet; diğer yanda gizli, bürokratik ve totaliter bir güç olarak tarif etmiştir. Hükümetin, Gülencilerin bürokrasideki bu yayılışını durdurma girişimleri, birçok kere devrilme tehditleri ile karşılık bulmuştur. Ne var ki Gülencilerin 2012'deki MİT krizi, 2013 Gezi olayları ve akabinde 17-25 Aralık girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Yayla, 2016a: 167).

Fetullahçı Terör Örgütü (FETÖ) altında örgütlenen Gülencilerin, 2016 yaz aylarına gelindiğinde AK Parti ile kavgaları en üst düzeye ulaşmıştı. Üstelik yaklaşan YAŞ toplantısında pek çok Gülen mensubunun, ordudan men edileceği havadisleri dolaşmaktaydı. Böylece 15 Temmuz akşamında darbeci güçler taarruzlarına başladılar ve halkı yoğun bir bombardımana tuttular. Cumhurbaşkanı Erdoğan ve Başbakan Binali Yıldırım, vatandaşlara, hayatları pahasına direnmeleri çağrısında bulundu ve halkı demokrasiyi korumak için sokağa davet etti. Cumhurbaşkanı, Başbakan ve kabinenin, hükümete karşı düzenlenen askerî operasyon karşısında halkı da yanlarına alarak direniş göstermeleri darbeyi akamete uğradı (Yayla, 2016b). Savcılar, hükümeti devirmeye çalışan askerlerin polis güçlerince yakalanmalarına izin verdi. Türkiye tarihinde ilk kez Türk medyası mensupları darbe karşısında bir oldular, camilerden salalar okundu (Yayla, 2016a: 169).

Öte yandan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde toplanan milletvekillerinin partiler üstü mutabakatı darbenin başarısızlığa uğratılmasının temel sağlayıcılarından biri olarak değerlendirilmiştir. Bu direniş sayesinde Türkiye'nin demokrasi tarihi açısından yeni bir dönem başlamakla birlikte, Türkiye'de sivil-asker, demokrasi-darbe ilişkilerinin yeniden tanımlanmasına yönelik analitik yaklaşımların geliştirilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır (Alkan, 2016: 255).

Bu darbe girişimi sonrası, sivil-asker ilişkilerinin demokratik bir zeminde inşa edilmesinin önemi bir kere daha anlaşılmıştır. Bunun için öncelikle devletin ve her kesimden siyasetin *devşirmeci anlayış ve mekanizmaları* terk etmeleri gerektiği görülmüştür. Bunun bilincinde olarak, liyakate dayanan, fırsat eşitliğinin gözetildiği bir kamu hizmeti anlayışı benimsenmelidir. Sadece halka güvenilmesi ve patronaja dayalı tüm yolların kapatılması zorunluluğu 15 Temmuz ile birlikte bir kere daha anlaşılmıştır (Alkan, 2016: 267). Nitekim 15 Temmuz Darbe girişimi sonrasında sivil-asker ilişkilerine dair birtakım düzenlemeler yapılmıştır ve sivil-asker ilişkilerinin demokratik bir zemine oturtulması yönündeki girişimler hız kazanmıştır.

Öncelikle darbe sonrasında olağanüstü hâl ilan edildi. Bu kapsamda Kanun Hükmünde Kararnameler'le (KHK) sivil-asker ilişkilerinde yeni düzenlemeler yapıldı. 31.07.2016'da yayımlanan 669 no'lu KHK ile Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri Komutanlıkları, Milli Savunma Bakanı'na bağlandı (29787 Sayılı Resmî Gazete, 2016).

YAŞ'ın yapısı değişti. Mevcut Kanun kapsamında YAŞ'ın üyeleri Başbakan, Genelkurmay Başkanı, Milli Savunma Bakanı, kuvvet komutanları, ordu komutanları, Jandarma Genel Komutanı, Donanma Komutanı ile silahlı kuvvetlerdeki orgeneral ve oramiraller olarak belirlenmişti (Türkiye Gazetesi, 2016). Değişiklikle Şura üyeleri Başbakan, Genelkurmay Başkanı, Başbakan yardımcıları, Adalet Bakanı, Dışişleri Bakanı, İçişleri Bakanı ve Milli Savunma Bakanı ile kuvvet komutanları oldu. Harp akademileri, askeri liseler ve astsubay hazırlama okulları kapatıldı. Milli Savunma Üniversitesi kuruldu. GATA ve askeri hastaneler Sağlık Bakanlığı'na devredildi. 6 Ocak 2017'de Resmî Gazete 'de yayımlanan 681 no'lu KHK ile de Millî Savunma Bakanlığı'na pek çok askeri prosedür bağlandı. Buna göre atamalar, terfiler gibi bütün kariyer süreçlerinde Milli Savunma Bakanı'nın onayı gerekliliği kararı alındı (29940 Sayılı Resmî Gazete, 2017).

22 Şubat 2017’de yapılan düzenlemeyle Türk Silahlı Kuvvetleri Kıyafet Yönetmeliği'nin "Genel Hükümleri" bölümüne eklenen maddede, "Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri mensubu bayan subaylar, sözleşmeli subaylar, astsubaylar, sözleşmeli astsubaylar ve askeri öğrenciler ile bunların adayları ve kursiyerleri, resmi üniformalarıyla birlikte şapka, bere veya kep altına başlarına taktıkları üniforma renginden istihkak olarak verilen desensiz giysileri yüzlerini kapatmayacak şekilde takabilirler" ifadelerine yer verilmiştir. Millî Savunma Bakanlığınca yapılan bu düzenlemeyle artık Genelkurmay karargâhı, kuvvet komutanlıkları ve bağlı birliklerde görev yapan kadın subay ve astsubaylar başörtüsü takabileceği anlaşılmıştır (Hürriyet, 2017). 2016’da orduya ait alanlarda başörtüsü serbestisi ardından TSK’daki yasağın devam etmesi eleştirilmişti. Nitekim bu düzenlemeyle ikircikli durum ortadan kaldırılmış oldu. Üstelik yapılan bu düzenleme neticesinde toplum tabanının ve dayandığı değerlerin askeri alanda kendine yer bulabilmesi ile sivil-asker ilişkilerinin demokratikleşmesine bir nebze olsun katkı sağlanmıştır.

Öte yandan 2016 yılında, 6713 sayılı Kolluk Gözetim Komisyonu Kurulması Hakkındaki Kanun yürürlüğe girmiştir. Bu Kanun gereği, Kolluk görevlilerinin çalışma koşullarının iyileştirilmesini sağlamak ve vatandaşların kolluk hizmetleri ile ilgili öneri, istek ve şikayetlerini iletebilmesi amacıyla Kolluk Gözetim Komisyonu 2019 Ağustos’unda kurulmuştur (İçişleri Bakanlığı, 2019). Komisyon, kolluk şikâyet sisteminin işleyişine dair ilkeleri belirlemek ve kolluk görevlileri hakkında gerektiğinde yetkili merciler tarafından haklarında disiplin soruşturması yapılmasını isteyebilmek yetkisine sahip olmuştur. Hazırlanan Yönetmeliğe göre Kolluk Gözetim Komisyonu, kolluk şikâyet sistemine ilişkin olarak yürütülen bütün iş ve işlemlerde uzmanlaşma, şeffaflık, hesap verebilirlik, katılımcılık ile bağımsızlık ve tarafsızlık ilkelerinin hayata geçirilmesi açısından önemli katkılar sağlaması amaçlanmıştır (İçişleri Bakanlığı, 2019).

3.4. Referandum Sonrası Türkiye’de Sivil-Asker İlişkisi

Henüz darbenin üzerinden bir yıl geçmemişti ki, 16 Nisan 2017’de yapılan referandum ile Türkiye, Başkanlık Sistemi’ne geçiş yaptı. Fakat yapılan referandum sadece sistem değişikliği değildi ve sivil-asker ilişkileri üzerine pek çok düzenleme de barındırmaktaydı.

Bu dönemde yapılan reformları ana hatlarıyla özetlemek gerekirse (Önder&Zengin, 2018: 142):

- (1) Silahlı gücün tek elde toplanmasının önüne geçmek amacıyla Kuvvet Komutanlıkları Milli Savunma Bakanlığı'na Jandarma Genel Komutanlığı ve Sahil Güvenlik Komutanlığı ise İçişleri Bakanlığı'na bağlanmıştır.
- (2) Askeri yapının tartışmasız üstün olduğu YAŞ'ın yapısı değiştirilerek sivil üyelere Başbakan ve Milli Savunma Bakanı'na ek olarak Başbakan Yardımcıları, Adalet Bakanı, Dışişleri Bakanı, İçişleri Bakanı da dahil edilmiştir. Ayrıca Jandarma Genel Komutanı, Donanma Komutanı, Ordu Komutanları ve diğer orgeneral ve oramirallerin kurul üyelikleri de kaldırılmıştır. YAŞ'ın sekretarya hizmetlerinin yürütülmesi işi Genelkurmay Başkanlığından alınarak Milli Savunma Bakanlığı'na verilmiştir.
- (3) Askeri liseler ve Harp Akademileri kapatılarak Milli Savunma Üniversitesi kurulmuş, Harp Okulları ve Astsubay Meslek Yüksek Okulları bu üniversiteye bağlanmıştır. Ayrıca Harp Akademisi eğitimlerinin Milli Savunma Üniversitesi bünyesinde verilmesi düzenlenmiştir. Bu şekilde yıllardır yapılmaya çalışılan askerin zihinsel dönüşümü için gerekli olan bir adım da gerçekleştirilmiştir.
- (4) GATA ve bütün askeri sağlık kurumları Sağlık Bakanlığı bünyesine alınmıştır.
- (5) Askeri okullara girişteki lise tipi sınırlaması kaldırılarak tüm liselerden mezun olanlar için askeri okullara girme hakkı getirilmiştir. Böylelikle askeri lider kadrosunun çeşitlilik kazanmasının yolu açılmıştır.
- (6) Askeri fabrika ve tersaneler MSB'ye bağlanmıştır.
- (7) MSB kadroları Genelkurmay Başkanlığı bünyesinden çıkarılarak bu kadroların hangisine askeri personel atanacağı kararı Milli Savunma Bakanı'nın yetkisine verilmiştir.
- (8) Milli Savunma Bakanlığı'nın teşkilat yapısı değiştirilmiş, MSB Müsteşarlığı başta olmak üzere yönetici kadrolara sivillerin atanması düzenlenmiştir.
- (9) Subay ve astsubay atamalarının Kuvvet Komutanlıklarının teklifi üzerine Milli Savunma Bakanı'nın onayı ile yapılması usulü getirilmiştir.
- (10) Büyükşehirlerin içinde yer alan kırsalların şehir dışına çıkarılması karara bağlanmıştır. Böylelikle darbe durumlarında yaptıkları müdahalelerin de önüne geçilmesi amaçlanmıştır.
- (11) Askeri Yüksek İdare Mahkemesi ve Askeri Yargıtay kaldırılmış ve yargıdaki çift başlılığa son verilmiştir.
- (12) Jandarma Genel Komutanı MGK üyeliğinden çıkarılmıştır.

Bu askeri yönetim alanıyla ilgili anayasal düzenlemeleri ile birlikte yürütme organında yetki yoğunlaşması ve merkezileşmenin ortaya çıktığı, sivil yönetim ve yargı alanının genişlediği; askeri yönetim alanında sivillerin üstünlüğünde bir ilerleme olduğu ve askeri yargının sivil yargı lehine ortadan kalktığı görülmektedir (Barbak, 2020: 143).

4. AK Parti İktidarları Döneminde Sivil- Asker İlişkilerinde Yaşanan Dönüşüm Üzerine Bir Değerlendirme

Karaosmanoğlu (2011: 5), sivil-asker ilişkisini demokratik bir zemine kavuşturmak için anayasa ve diğer mevzuatta yapılması gereken düzenleme ve değişiklikler için dört alan tespit etmiştir. Bunlar:

- (1) Anayasa ve diğer mevzuattaki hükümlere açıklık kazandırılmalıdır. Yani, barışta ve savaşta, iç ve dış güvenlik³ bakımından, sivil otoritenin üstünlüğü, yönetim ve denetim yetki ve sorumluluğuna sahip olduğu tereddüde yer vermeyecek şekilde hükme bağlanmalıdır.
- (2) Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin silahlı kuvvetlerin eylemleri ve savunma bütçesi üzerindeki denetimi sağlanmalıdır.
- (3) Genelkurmay Başkanlığı ve Kuvvet Komutanlıkları yürütme ile bütünleştirilmelidir. Bunun için Savunma Bakanlığı bünyesinde sivil-asker işbirliğini teşvik eden bir örgütlenmeye gidilmelidir.
- (4) Askeri Yargı'nın sınırlandırılması ve yargıda çift başlılığın kaldırılması için anayasal çerçevede yeniden düzenlemeye gidilmelidir.

Öte yandan sivil-asker ilişkilerinin demokratik zemine kavuşturulması sadece askerlere yönelik düzenlemeleri ve mükellefiyeti kapsamamaktadır. Siviller de kendilerine düşen ahlaki yükümlülükleri yerine getirmelidir. Bu anlamda sivil otoriteler, silahlı kuvvetlerin, demokratik bir rejimin istikrarı ve devamlılığı için meşru ve zaruri bir kurum olduğunu kabul etmelidir. Bununla birlikte sivil otorite, silahlı kuvvetler için gerekli olan mali yükümlülükleri de karşılamalıdır. Toplumsal olarak savunma sorunları ve askerî kültür üzerine bilinç düzeyi yükseltilmelidir. Özellikle Türkiye'de sivil otoritelerin siyasi faaliyetlerini

³ İç ve Dış güvenlik tanımlamaları 2008'de Avrupa Konseyi Venedik Komisyonu'nun hazırladığı "Report On The Democratic Control Of The Armed Force" belgede detaylı biçimde işlenmiştir. Buna göre, Silahlı Kuvvetlerin Dış Güvenlikteki rolleri: Dış tehditlere karşı korumak, Toplu Savunma, barışı koruma, barış inşası ve kriz yönetimi operasyonlarında (bu son üç madde BM ile uyumlu maddeler olup BM Anayasası kapsamında kuvvet kullanma ilkelerine dayanmaktadır). Silahlı Kuvvetlerin İç Güvenlikteki Roller: Toplum düzenini korumada askeri yardım, Kamu kurum ve kuruluşlarının korunması, sınırların korunması (karada, denizde, havada), afet durumlarında askeri yardım (Venice Commission, 2008: 24-30).

gerçekleştirebilmeleri için askere yakınlaşma temayülü söz konusudur. Bu durumun ortadan kalkması, demokratik sivil-asker ilişkilerinin yerleşebilmesi için elzemdir (Karaosmanoğlu, 2011: 19-20).

Türkiye’de sivil-asker ilişkilerinin dönüşmesinde yasal çerçeve sağlamak açısından AK Parti döneminde epeyce yol kat edilmiştir. Bu dönemde yargı, bütçe denetimi, sivil denetim gibi meseleler yasalarla düzenlenerek sivil-asker ilişkilerinin demokratik bir zemine kavuşturulması arzulanmıştır. Bu anlamda AB Genişleme Politikasına İlişkin 2019 Bilgilendirmesi Eki’ndeki 2019 Türkiye Raporu’na göre (Avrupa Komisyonu, 2019: 6), hükümet, sivil-asker ilişkilerini düzenleyen yasal çerçeveyi düzenleyerek yürütmenin ordu üzerindeki yetkilerini büyük oranda artırmıştır. Bu düzenlemeler sayesinde silahlı kuvvetler üzerindeki sivil denetim güçlendirilmiştir. Lakin, rapora göre, Yüksek Askerî Mahkemeler fiilen kaldırılmış olsa da silahlı kuvvetlerin TBMM karşısındaki hesap verilebilirliği halen yetersiz düzeyde olduğu gözlemlenmiştir. Raporda Kolluk Gözetim Komisyonu’nun etkisizliğinden söz edilse de rapordan yaklaşık üç ay sonra bu komisyon kurularak faaliyete geçmiştir. Yine bu rapora göre askerî harcamaların denetlenmesine yönelik yasal çerçeve de henüz iyileştirilmemiştir.

AK Parti döneminde yasal düzenlemelerin yanı sıra toplumda da askerin, sivil denetim ve kontrol altında olması gerektiğine dair bir farkındalık oluşmuştur. Bu durum AK Parti döneminde yapılan yasal düzenlemelerde, askere karşı hükümetin elini daha da güçlendirmiştir. Bu anlamda toplumda giderek değişen algı silahlı kuvvetlerin ne koşulda olursa olsun siyasete müdahale etmemesi yönündedir. Nitekim 2006’da yapılan bir araştırmaya göre “*Türkiye’nin sorunlarını seçimle gelmiş hükümetler değil askeri bir rejim çözebilir*” önermesine katılmayanlar %54,7 oranında belirlenmiştir (Çarkoğlu&Toprak, 2006: 77). İstanbul, Ankara ve Diyarbakır’da yapılan bir başka araştırmanın sonuçlarına göre araştırma anketinde “*Her hal ve şartta ülke demokrasi ile yönetilmeli*” önermesine katılanlar %89,4 olarak belirlenmiştir. “*Gerektiğinde asker ülke yönetimine el koymalı ve ülkeyi yönetmelidir*” önermesine ise katılmayanlar %55,8 olarak belirlenmiştir. “*Türkiye’de son on yıllık dönemde askerin hükümet ve siyaset üzerindeki denetimi azalmıştır*” önermesine katılanlar %65,9 olarak belirlenmiştir (Gürsoy&Sarigül, 2011: 7, 14, 17).

Yine aynı biçimde, TSK bünyesinde de benzer sebeplerle subayların önemli bir kısmında algı ve tutum değişikliği söz konusudur. Yalnız bu reformlara karşı askerde gözlemlenen değişimin olağan olduğunu belirtmek gerekmektedir. Zira reformlara karşı gelmek TSK’nın

Batılılaşma amacına ters düşmek anlamını taşıyacaktır. Yine de TSK içinde askerin siyasi rolünün devam etmesi gerektiğine inanan bir kesimin de varlığından söz edebilmek hala mümkündür (Gürsoy, 2014: 174).

Karaosmanoğlu, sivil-asker ilişkilerinde demokrasinin konsolide edilmesi için iki aşamalı bir reformlar dizisinden bahsetmektedir. İlk aşamada yapılacak olan birinci kuşak reformlar, kurum ve mevzuatın demokratik ilkelere uygunluğunu sağlayarak sivil-asker ilişkilerini demokratikleştirmek için gerekli olan normatif zemini hazırlayacaktır. Bu normatif zemin, seçilmiş olan sivil otoritenin üstünlüğünü teyit ederek silahlı kuvvetlerin denetlenmesini ve hesap verilebilirliğini mümkün kılacaktır. İkinci aşamadaki reformlar ise birinci kuşak reformlarının etkili olmasını, yerleşmesini ve pekişmesini sağlayacaktır. Bu aşamada, sivil ve siyasi kadroların yetiştirilmesi, askeri konularda bilgi kapasitesinin artırılması, kamusal alanda askerî konuların müzakere edilmesi, bütün sürecin şeffaf bir biçimde işletilmesi hedeflenmektedir. Kısaca ilk kuşak reformlar “demokrasiye geçiş”, ikinci kuşak reformlar “demokrasinin konsolidasyonu” olarak değerlendirilmektedir (Karaosmanoğlu, 2011: 4).

Türkiye bu anlamda birinci kuşak reformları büyük oranda tamamlamış görünmektedir. Zira darbe anayasalarının askerlere tanıdığı yetkiler 15 Temmuz darbe girişimi ve 16 Nisan Referandumunun hızlandırıcı etkisiyle de neredeyse tamamen ortadan kaldırılmıştır. Öte yandan sivil-asker ilişkilerinde gerçekten de sivil denetimin objektif olması gerekmektedir ve siviller kendi siyasi menfaatleri için silahlı kuvvetleri kullanmaktan vazgeçmelidir. Yine sivil-asker ilişkilerinin demokratikleşmesinde askeri sır denilen kavramın olabildiğince minimize edilmesi gerekmektedir. Bu anlamda ister zorunlu askerlik olsun ister profesyonel askerlik, sistemin başarısı halkın güveninin kazanılmasına bağlıdır ve bunun için ordunun şeffaflığına ihtiyaç vardır. Bunun için tek yol iletişim kanallarının açık tutulmasıdır. TSK'nın bunu başardığını söylemek için henüz erkendir. TSK halka her an hesap verebilir durumda olmalı, şüphelere yer bırakmamalı, toplum için büyük bir bilinmezlik olarak kalmamalıdır. Üstelik TSK'nın hesap verebilir bir kurum halini alması ve şeffaflaşması, ordunun itibarını yükseltecektir (Pekin & Yavuz, 2014: 304). Ne var ki, TSK Cumhuriyet döneminden bugüne kapalı bir kutu olarak kalmış, bunu yaparken, toplum değerlerinden bilinçli olarak uzak durmuş ve bu bilinci yönlendiren Cumhuriyet ilkelerinin muhafazası gerekliliği olmuştur.

Orduyu katı laik bir kurum haline getirme çabası, onu toplumdan yabancılaştırmış ve uzaklaştırmıştır. Ordu içinde oluşan askeri elit, toplumsal değerleri dışlayıp, Cumhuriyet'in kurucu ilkelerini halka rağmen koruma iddiasında oluşu, ordudaki gücün belli bir zümrenin

elinde toplanmasına neden olmuştur. Halbuki Kohn'a göre, ordular olabildiğince toplumsal çeşitliliği yansıtmalıdır. Zira ordu mensuplarının yalnızca belirli bir zümreden olması, ordunun kendisini toplumdan bağımsız ve ayrıcalıklı görmesine yol açabilecektir. Bu durum, ordunun toplumu muhafazası rolüne zarar verebilme tehlikesini barındırmaktadır. Ordu ne kadar homojen bir yapıya sahip olursa, sivillerin çıkarları ile o ölçüde özdeşleşecekler ve ulusun çıkarlarını koruyabileceklerdir. Aksi takdirde kendi ait olduğu zümrenin menfaatlerini korumak, bu doğrultuda toplumu yönlendirmek ve iyileştirmek yönünde hareket edeceklerdir ki; bu da ordunun aslî varlık amacına ters düşecektir (Kohn, 1997: 146).

Ordunun toplumdan yabancılaşması ve toplumsal çeşitliliği yansıtmaması, askeri sır olayını genişletebilmekte ve nihayetinde TSK'yı içinde illegal yapıların kolaylıkla yuvalanabildiği bir kurum haline gelmesine neden olabilmektedir. Nitekim TSK'nın katı laiklik uygulamaları ile halka yabancılaşması ve içine kapanması, FETÖ gibi illegal bir yapılanmanın gizlenmeyi öğrenmesini ve halkın bu dini hassasiyetini meşrulaştırıcı bir zemin olarak kullanarak bunu istismar etmesini kolaylaştırmıştır. Bu anlamda 15 Temmuz sonrasında Balyoz davalarında sorgulanmış ve hapis yatmış bir amiralin itirafları aydınlatıcı niteliktedir. İfadeleri şu şekildedir:

O dönemde TSK içindeki 'dindarlığını kesinlikle göstermeyeceksin' şeklindeki dayatma ve baskı olmasaydı, ya da tolerans olsaydı belki FETÖ dediğimiz örgüt kendisini laik ya da Atatürkçü gibi gizleyemeyecekti ve bu kadar serpilemeyecekti. Zira FETÖ üyeleri, ifşa olmamak için içki bile içtiklerini itiraf ediyorlar bugün. Kendilerini çok iyi gizlediklerini söylüyorlar" (Türkiye Gençlik Birliği [TGB], 2016).

Ergenekon ve Balyoz Davaları, 15 Temmuz darbe girişimi, Türkiye gibi jeopolitik açıdan askeri olarak güçlü olması gereken bir ülkede askerin itibarını toplum nezdinde ve uluslararası alanda oldukça yaralamıştır. Üstelik 15 Temmuz darbesi öncesinde ve sonrasında ülke içinde de ciddi bir güvenlik zaafı ortaya çıkmıştır. Bu durum, ordunun itibarını geri kazanmasının, Türkiye'nin güvenlik algılaması açısından oldukça önemli olduğuna işaret etmektedir. Bu anlamda ülke içinde ve dışında güvenliği sağlayacak ordunun bu çözülmüş yapısını bir an önce onarmak gerekmiştir. Bu yapıyı onarmak ise ancak orduyu asli görevlerine kanalize etmekle mümkündür. Nitekim yukarıda da aktarıldığı üzere, Desch'in de dediği gibi, dış tehdit algılamaları orduyu normalleştirmektedir. Bu açıdan sivil denetim altına alınmış ordu, sınır ötesi operasyonlara başlamıştır. Henüz darbenin üzerinden bir ay geçmiş olmasına rağmen, 24 Ağustos 2016 gibi çok erken sayılabilecek bir tarihte Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın talimatı ile Suriye'ye karadan Fırat Kalkanı Harekâtı başlatılmıştır. Bu harekâtı diğer sınır ötesi hareketler

takip etmiştir. Harekatlardaki başarılar, ordunun itibarını ülkede ve uluslararası alanda yükseltmiştir.

5. Sonuç

Ordunun siyasete defalarca müdahalesinin örnekleriyle dolu olan ülkemizde, ordunun var oluş amacından saparak ülke içinde demokrasinin sürekliliğini kesintilere uğrattığı görülmüştür. Ülkenin kurucu ideolojisi ile özdeşleşen, toplum değerlerini dışlayan, ayrıcalıklı askeri bir zümrenin ülke demokrasisini ortalama onar yıllık periyotlarla kesintiye uğratması, ülkede sivil siyaset alanını olabildiğince daraltmış ve demokrasinin konsolidasyonunu geciktirmiştir.

2002’de AK Parti’nin iktidar olması ile birlikte sivil-asker ilişkilerinin mahiyeti de değişmiştir. Bu dönemde, iç ve dış dinamiklerin desteği ile ülke demokrasisinin bir daha kesintiye uğramaması için sivil-asker ilişkilerini demokratik bir zemine oturtmayı amaçlayan anayasal ve yasal düzenlemeler yapılmıştır. Özellikle 15 Temmuz darbe girişiminden sonra yapılan anayasal düzenlemelerle askeri yargı alanı daralmış, yürütme organının yetkisi genişlemiştir. Bundan önceki darbelerde askeri alanın olabildiğince genişletilmesine karşılık 15 Temmuz sonrası düzenlemeler sivil alanın genişletilmesi ile neticelenmiştir.

Diğer yandan sivil-asker ilişkisine dair yaşanan dönüşümde 15 Temmuz darbe girişimine direnen halkın büyük katkısı olmuştur. Halkın bu tavrı demokrasinin konsolidasyonu açısından hayati bir önem taşımaktadır. Nitekim halk, 15 Temmuz darbe girişimi ile illegal yapılanmalar içinde olan askerlere verdiği tepkiye karşılık, ülke içi asayişini sağlamada ve sınır ötesi operasyonlarda ordunun nasıl yanında yer aldığını da net biçimde ortaya koymuştur. Bu durum da yasal düzenlemelerin biçimsel düzeyde kalmadığını, halk tarafından da özümsemişliğini göstermektedir.

Ayrıca gelinen noktada ordunun aslî kuruluş amacına daha konsantre olduğu görülmüştür. Bu durum hem güvenlik zaafını ortadan kaldırmış hem de askerî başarıları artırmıştır. Bugün Türkiye, askerî anlamda sadece ulusal düzeyde değil uluslararası anlamda da oldukça ses getiren başarılarla imza atmaktadır. Bu başarıda, sivil-asker ilişkilerinin demokratikleşmesinin, askerin aslî kuruluş amacına konsantre olmasının, devletin kurumları arasında işbirliğinin ve ortak gayenin benimsenmesinin, toplumun ve ordunun çıkarlarının örtüşmesinin önemli bir payı vardır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çatışma Beyanı: Çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması söz konusu değildir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflicts of Interest: There is no potential conflict of interest in this study.

KAYNAKÇA

- 24146 Sayılı Resmî Gazete. (2000). Ordu Evleri, Askerî Gazinolar ve Sosyal Tesisler Yönetmeliği. 20 Ağustos 2022, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2000/08/20000820.htm#1>.
- 29787 Sayılı Resmî Gazete. (2016). Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Tedbirler Alınması ve Milli Savunma Üniversitesi Kurulması ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Hükmünde Kararname. 20 Ağustos 2022, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/07/20160731.htm>.
- 29800 Sayılı Resmî Gazete. (2016). Türk Silahlı Kuvvetleri Ordu Evleri, Askerî Gazinolar, Kışla Gazinoları ve Vardiya Yatakhaneleri ile Eğitim Merkezleri Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik. 20 Ağustos 2022, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/08/20160813-12.htm>.
- 29940 Sayılı Resmî Gazete. (2017). Olağanüstü Hal Kapsamında Milli Savunma ile İlgili Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname. 20 Ağustos 2022, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/01/20170106m1.htm>.
- AB Türkiye İlerleme Raporu. (2009). 2009 Yılı Türkiye İlerleme Raporu. 20 Ağustos 2022, http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2009.pdf.
- Akbulut, T. Z. (2008). Açılış konuşması. Ü. Cizre ve İ. Cerrah (Ed.), *Güvenlik sektörü yönetişi: Türkiye ve Avrupa* içinde, (s. 18-22). İstanbul: TESEV Yayınları.
- Alkan, H. (2016). 15 Temmuz'u anlamak: Parametreler ve sonuçlar. *Bilig Dergisi*, 7, 253-272.
- Avrupa Birliği Uyum Yasa Paketleri. (2007). T.C. Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği. 20 Ağustos 2022, <http://www.ab.gov.tr/files/pub/abuyp.pdf>.
- Avrupa Komisyonu. (2019). AB Genişleme Politikasına İlişkin 2019 Bilgilendirmesi Eki'ndeki 2019 Türkiye Raporu. 20 Ağustos 2022, https://www.ab.gov.tr/siteimages/birimler/kpb/2019_trkiye_raporu-_tr.pdf.
- Ayyıldız, İ. (2016). *28 Şubat nedir?* Ankara: Liberte Yayınları.
- Barbak, A. (2020). Türkiye'de Askeri Yönetim Alanının Anayasal Dönüşümü: Anayasal İktisat Kuramı Çerçevesinde Bir İnceleme. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 20(2), 143-157
- Birdişi, F. (2013). Sivil asker ilişkileri. A. Karadağ (Der.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de siyasal hayat* içinde (ss. 323-392). Ankara: Orion Yayınları.
- Commission on Security and Cooperation in Europe [CSCE]. (1994). Budapest document towards a genuine partnership in a new era. 20 Ağustos 2022, <http://www.osce.org/mc/39554>.
- Çarkoğlu, A. & Toprak, B. (2006). *Değişen Türkiye'de din, toplum, siyaset*. TESEV Yayınları. Erişim adresi: https://www.tesev.org.tr/wp-content/uploads/rapor_Degisen_Turkiyede_Din_Toplum_Ve_Siyaset.pdf.
- Çelik, S. (2008). *Osmanlı'dan günümüze devlet ve asker: Askeri bürokrasinin anayasal sistem içerisindeki yeri*. İstanbul: Salyangoz Yayınları.
- Efiltili Atay, S. (2019). Çerçeveleme kuramı: 27 nisan e-muhtrahaberlerinin Türk yazılı basında sunumu. *Atatürk İletişim Dergisi*, 18, 5-24.
- Feaver, P. D. (1996). The Civil-Military Problematique: Huntington, Janowitz, and the Question of Civilian Control, *Armed Forces & Society*, 23(2), 149-178.
- Gürsoy, Y. (2014). Türkiye'de sivil- asker ilişkilerinin dönüşümünün sebepleri. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 11 (43), 157-180.
- Gürsoy, Y. & Sarıgül, Z. (2011). *Türkiye'de silahlı kuvvetler ve toplum: Ampirik yaklaşım*. TÜBİTAK 1001 Araştırma Projesi (No: 110K462).
- Habertürk. (2012). Bir e-muhtrahaberinin anatomisi. 20 Ağustos 2022, <http://www.haberturk.com/gundem/haber/737683-bir-e-muhtrahaberinin-anatomisi>.

**Arslan, S. / Adalet ve Kalkınma Partisi Hükümetleri Döneminde Sivil-Asker İlişkilerinin
Dönüşümü**

Hürriyet. (2017). Son dakika: TSK'da başörtüsü yasağı kalktı. 20 Ağustos 2022, <http://www.hurriyet.com.tr/tskda-basortusu-yasagi-kalkti-40373902>.

İçişleri Bakanlığı. (2019). Kolluk Gözetim Komisyonu Faaliyetlerine Başlıyor. 20 Ağustos 2022, <https://www.icisleri.gov.tr/kolluk-gozetim-komisyonu-faaliyetlerine-basliyor>.

Karaosmanoğlu, A. L. (2011). *Silahlı kuvvetler ve demokrasi*, (Rapor no: 33). BİLGESAM Yayınları.

Karaosmanoğlu, A. L. & Gökakın, B. Ö. (2010). Türkiye'de sivil-asker ilişkisinin unutulmuş boyutları. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 7 (27), 29-50.

Karpat, K. H. (2009). *Osmanlı'dan günümüze elitler ve din*. (G. Ayas, Çev.). İstanbul: Timaş Yayınları.

Karpat, K. H. (2010). *Osmanlı'dan günümüze asker ve siyaset*. (G. Ayas, Çev.). İstanbul: Timaş Yayınları.

Kohn, R. (1997). How democracies control the military. *Journal of Democracy*, 8, 140-153.

Küçük, A. & Karadağ, A. (2013). Anayasacılık hareketleri ve anayasalar. A. Karadağ (Der.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de siyasal hayat* içinde (ss. 141-222). Ankara: Orion Yayınları.

Milliyet. (2010). Başkomutan'a Askerden "Türban" Tavrı. 20 Ağustos 2022, <http://www.milliyet.com.tr/baskomutan-askerden-turban-tavri-siyaset-1307968/>.

NTV. (2010). EMASYA nedir? 20 Ağustos 2022. <http://www.ntv.com.tr/turkiye/emasya-nedir,zLPkIh6QREK-3MKpa0JilQ>.

Önder, M. & Zengin, Ü. N. (2018). *Ak Parti döneminde asker-sivil ilişkileri*. 12. Uluslararası Kamu Yönetimi Sempozyumu – KAYSEM 12 (s.134-144), Kırıkkale.

Örs, B. (2006). Uluslaşma, orduların değişen rolü ve sivil kontrol. *Atatürk Dergisi*, 5 (1), 57-79.

Özer, V. (2014). 1 Mart Tezkeresi'nin bilinmeyenleri. 20 Ağustos 2022, <http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/verda-ozer/1-mart-tezkeresinin-bilinmeyenleri-27339904>.

Özkök, H. "1 Mart Tezkeresiyle İlgili Konuşsaydım TSK'nın Hali Ne Olurdu?" (Görüşmeci: Fikret Bila, Gazete Röportajı, Görüşme 1 Ekim 2007). 20 Ağustos 2022, <http://bianet.org/bianet/siyaset/102069-1-mart-tezkeresiyle-ilgili-konussaydim-tsk-nin-hali-ne-olurdu>.

Pekin, İ. H. & Yavuz, A. (2014). *Asker ve siyaset: Osmanlı'dan günümüze sivil-asker ilişkileri*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

TBMM. (1997). Genelkurmay Başkanlığı ile İçişleri Bakanlığı Arasında 5442 Sayılı İl İdaresi Kanunu "11/D Maddesi" Gereğince Alınması Gereken Müşterek Tedbirlere İlişkin Protokol. 20 Ağustos 2022, <https://www.tbmm.gov.tr/Files/MeclisArastirmasiKomisyonlari/DarbeMuhtira/RaporEkleri/ek1.pdf>.

TBMM. (2013). Sözleşmeli Erbaş ve Er Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, Kanun No. 6496. 20 Ağustos 2022, <https://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k6496.html>.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı [TCCB]. (2014). Savunma Reformu Raporu. 20 Ağustos 2022, <http://docplayer.biz.tr/2198639-Savunma-reformu-raporu.html>.

Türkiye Gazetesi. (2016). YAŞ'ın Yapısı Değişti, Yeni Üyeleri Arasında O Bakanlar Da Var! 20 Ağustos 2022, <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/gundem/390880.aspx>.

Türkiye Gençlik Birliği [TGB]. (2016). Balyoz mağduru amiral: TSK içerisinde NATO-Avrasya çekişmesi var. 20 Ağustos 2022, <http://tgb.gen.tr/turkiye/balyoz-magduru-amiral-tsk-icerisinde-nato-avrasya-cekismesi-var-20082>.

Venice Commission. (2008). Report on the democratic control of the armed forces (Study No: 389/2006). 20 Ağustos 2022, [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2008\)004-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2008)004-e).

Yayla, A. (2016a). On Turkey's classical revolution of July 15. *Bilig Dergisi*, 79, 159-170.

Yayla, A. (2016b). 15-16 Temmuz şanlı direnişinden dersler ve gözlemler. 20 Ağustos 2022, <http://www.hurfikirler.com/15-16-temmuz-sanli-direnisinden-dersler-ve-gozlemler/>.

Yeşiltaş, M. (2018). AK Parti döneminde sivil-asker ilişkileri. M.A.Memmi (Ed.), *AK Parti'nin 15 Yılı: Siyaset içinde*, (s.181-209). İstanbul: SETA Kitapları.